

УДК 159.922.27:37.017.7,316.6

ВНУТРІСІМЕЙНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИК ПРИВЛАСНЕННЯ ДИТИНОЮ ЦІННОСТЕЙ СПІВЖИТТЯ

Федорчук О.І.

науковий співробітник лабораторії психології дошкільника,

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

[orcid.org/ 0000-0001-8942-7008](https://orcid.org/0000-0001-8942-7008)

В статті досліджуються особливості процесу спілкування дитини старшого дошкільного віку з дорослими членами її сім'ї та значення цього спілкування для подальшого розвитку особистості дитини. Представлені результати практичних досліджень, що підтверджують значення якості внутрісімейного спілкування з дітьми дошкільного віку як провідного чинника привласнення дитиною цінностей співжиття. Зроблено висновки, що в основі взаємодії між батьками та дитиною повинно лежати спілкування без нотацій та командних директив.

Ключові слова: сім'я, внутрісімейне спілкування, привласнення цінностей, старший дошкільник.

Федорчук Е.И. Внутрисемейное общение как фактор присвоения ребёнком жизненных ценностей.

В статье исследуются особенности процесса общения ребенка старшего дошкольного возраста со взрослыми членами его семьи и значение этого общения для дальнейшего развития личности ребенка. Представлены результаты практических исследований, подтверждающих значение качества внутрисемейного общения с детьми дошкольного возраста как ведущего фактора присвоения ребенком жизненных ценностей. Сделаны выводы, что в основе взаимодействия между родителями и ребенком должно лежать общение без нотаций и командных директив.

Ключевые слова: семья, внутрисемейное общение, присвоение ценностей, старший дошкольник.

Fedorchuk O.I. Intra-family communication with a child as a factor in appropriating a child's values of cohabitation.

The article examines the peculiarities of the process of communication of a child of the senior preschool age with the adult members of the family and the significance of this communication for the further development of the child's personality. The results of practical research, confirming the importance of the quality of intra-family communication with children of preschool age as the leading factor in the appropriation by the child the values of cohabitation, are presented. As a result of active inclusion in the communication process with close adults, the ability to emotionally experience manifestations of goodness, empathy, and justice gradually emerges in older preschoolers. Thus, a culture of values of an individual is formed: individual things become meaningful and valuable to an individual child. It is concluded that the culture of communication between adults is an indicator of the psychological atmosphere among the members of the family. Replacing the authoritarian style of communication with a democratic is one of the key factors in shaping the skills of a child to regulate their actions, deeds, skills of self-organization in the process of leading activities.

Key words: family, intra-family communication, appropriation of values, senior preschool child.

Постановка проблеми. Розвиток дитини має своїм результатом формування загальнолюдських здібностей і способів поведінки. В основі лежить специфічна відтворювальна діяльність, в процесі якої дитина і засвоює базові фундаментальні потреби і здатності для включення в активне суспільне життя. Від народження на дитину діють так звані рушійні сили розвитку: прагнення розвиватись, ставати дорослим і бути вільним (Ш. Амонашвілі). Для реалізації цього процесу необхідне спілкування дитини з дорослими, які в певній мірі володіють культурою і здатні передати накопичений досвід, навчити виробленим способам діяльності. Як результат спостереження за поведінкою дорослого, його вчинків у дитини утворюється «внутрішня модель зовнішнього світу», яка є основою виникнення реальної

поведінки дитини. В ній, власне, і відображаються зразки поведінки об'єктів спостереження. Саме ці спогади дитинства залишаються з дитиною на все життя.

Перший власний досвід співжиття і співіснування дитина засвоює в процесі спілкування в колі сім'ї. Тут і пізнаються базові соціально значимі цінності. Прищеплення цінностей – тривалий процес: зустріч з цінністю в реальному житті, вироблення до неї емоційного ставлення, проникнення в її суть, осмислення значимості для себе і для інших і індивідуалізація цінності, засвоєння, набуття досвіду. Власне поступово у дитини виробляється здатність оцінювати себе серед оточуючих. Саме в спілкуванні, в процесі спільної з дорослим діяльності дитина проходить шлях від розрізнення, сприйняття, через самоствердження до самореалізації – так розкриваються внутрішні можливості дитини. Джерелом розвитку є соціальне середовище, в якому живе дитина. Доросле оточення дитини є носієм соціальної діяльності. Змістовна характеристика цієї діяльності і утворює особливе соціальне поле, в якому реалізується процес розвитку дитини. Сім'я і є найпершим середовищем, де виховання дитини є основною функцією. Вона визначає для себе свої задачі виховання, створює певне соціальне поле діяльності дитини, моделює характер власного впливу на дитину (в залежності від своїх сил, розуміння потреб і можливостей дитинства і конкретної особистості). Дорослі так чи інакше регламентують розвиток дитини, навіть коли декларують його свободу, пропонуючи норми, цінності, способи діяльності, соціальні ролі.

Основою привласнення дитиною базових цінностей є закономірності, які виявляються у потребі добра, любові, захищеності, у виявленні інтересу до навколишнього світу, до різних сфер буття, прагненні до "дорослості", свободи. Осмислення і прийняття базових цінностей стає основою здатності до творення свідомого і діяльного ставлення до світу, до іншої людини і до самої себе. Дієвим механізмом тут виступає розвиток у дитини рефлексії

вартостей, що стоять за смыслом подій, які і стають мотивами поведінки дитини.

Розуміння і переживання дитиною значущості базових цінностей і смислів відкриває їй можливість робити самостійні вчинки заради добра, дружби, любові, краси. Це знаходить своє відображення в насиченості "Я-образу" дитини. Дорослий має вибудовувати взаємини з дитиною в спосіб, який створює особливий емоційний стан учасників при осмисленні та переживанні загальнолюдських цінностей. Саме так дитина отримує знання, які виходять за рамки події, виникає внутрішній смисл, інтелектуально-моральна рефлексія. Це і є шлях саморозвитку, самореалізації, коли дитина крок за кроком конструює свої власні цінності [3]. В такій соціальній ситуації зароджується здатність осмислити можливість вибору, звільнившись залежності від конкретних обставин. Виникає перше відчуття особистісної свободи. Зрештою, саме в таких повсякденних справах, перших власних вчинках, у проявах здатності відчувати і усвідомлювати гармонію і красу добра, чесності і любові у звичайних проявах життя і зростає людина.

Важливою умовою для такого зростання дитини є повноцінна гармонійна родина, де вона зароджена в любові і зростає в гармонії з близькими дорослими, які живуть один для одного і де дитина одразу є суб'єктом цієї спільноти. Внутрішня сімейна атмосфера і стиль взаємин мають спонукати дитину наслідувати люблячих її дорослих, прояви добра по відношенню один до одного, заперечення проявів роздратування чи агресії, готовність допомогти, здатність поспівчувати в скрутні та порадіти успіхам.

Мета статті. Показати, що психологічна характеристика внутрісімейного спілкування з дітьми дошкільного віку є провідним чинником привласнення дитиною цінностей співжиття.

Унікальність дитинства і зокрема періоду старшого дошкільного віку у праві дитини на дитинство, на свободу індивідуального розвитку як суб'єкта в системі взаємодії з людьми, де дитина виділяє і усвідомлює себе через певні, значимі для неї смисли, через усвідомлення свого ставлення до певних

сфер дійсності [2]. Старший дошкільник проявляє серйозний інтерес до взаємин між людьми, починає розрізняти різний стиль взаємин між членами у власній родині, проявляючи чітко виражену вибірковість як в стосунках з дорослими, так і з однолітками в групі дитячого садка. Саме цей період, коли потреба в спілкуванні стає особливо актуальною, створює всі умови для засвоєння соціальних норм взаємин. Сфера ціннісних для дитини речей специфічно дитячої діяльності поступово розширюється завдяки включенню сфери людських взаємин. На думку С.О. Ладивір, дитина обов'язково має отримати досвід емоційно забарвленої спільної з батьками діяльності, стати рівноправним партнером дорослого [5]. В поведінці дитини, власне, і відображаються зразки поведінки об'єктів спостереження. Маючи свободу у своєму виборі дитина починає регламентувати свою поведінку вже більш стійкими та осмисленими цінностями. Поступово в старших дошкільнят зароджується здатність емоційно переживати прояви добра, емпатії, справедливості в непов'язаних з дитиною життєвих моментах. Це і є підтвердженням того, що конкретні смисли стають значимими для даної дитини. Це є першими вагомими здобутками у виробленні індивідуальної культури цінностей окремої особистості.

Лише в сімейних стосунках дитина зможе досягнути здатність поставити себе на місце іншого, який викликає почуття поваги і бажання подарувати йому добро. Саме тут дитина має побачити, осмислити і унаслідувати здатність безкорисливої доброти, турботи, отримуючи особливу насолоду від власних дій. Це перші, але надто глибокі переживання, які охоплюють все «Я»-дитини і наповнюють його новим змістом. І саме емоції тут відіграють роль системотворчого чинника, який «вводить» у дитячу свідомість те, що стає для неї цінністю. Так, ще К. Ушинський наголошував, що центральне місце у вивченні дитячої особистості мають посідати саме почуття, адже в них джерело активності.

Виклад основного матеріалу статті. Основними критеріями батьківського ставлення до дитини психологи визначають: ступінь емоційної

близькості, теплоти (любов, схвалення – емоційне несприйняття, холодність); ступінь контролю за поведінкою дитини (високий рівень – низький, мінімальний). Вплив родинного спілкування на процес становлення дитини як соціальної істоти, здатної ціннісно ставитись до самої себе і до оточуючого світу знаходиться в центрі уваги досліджень психолого-педагогічної науки. Результатом цих досліджень здебільшого представлені характеристики стилів, типів батьківського ставлення і відповідно психологічний портрет дитячої поведінки в тих чи інших умовах батьківсько-дитячих взаємин.

Про вплив типів батьківського ставлення на формування індивідуальних стилів поведінки дитини зазначає в своїх дослідженнях О.В. Горецька. Вчена назвала основні психологічні умови оптимізації спілкування батьків з дітьми дошкільного віку, серед яких формування в батьків прийомів ефективної комунікації, активізація дії перцептивних механізмів спілкування та розвиток конструктивних способів взаємодії батьків з дітьми. Запропонована вченою модель реалізації особистісно орієнтованого підходу до процесу спілкування у сімейній взаємодії створює можливість як для ґрунтовної діагностики батьківсько-дитячих стосунків, так і для їх екологічної корекції, що зробить процес комунікації максимально ефективним [1].

За результатами наших цільових спостережень і бесід з батьками, присвячених проблемам спілкування їх з дітьми, лише 15% батьків виявили позитивні установки на відповідальне батьківство, зацікавленість у змістовному спілкуванні з дитиною. Це родини, для яких виховання дитини стоїть на першому місці, де дитина – не інертний об'єкт виховного впливу, а чи не найважливіший член сім'ї саме в перші роки свого розвитку.

Успішність процесу формування особистості залежить від того, як швидко дорослі зрозуміють наступне: моделі людської поведінки дитина пізнає в сім'ї через відношення до себе; стосунки між дорослими в родині; реакції дорослих на позитивні і негативні дитячі поведінкові прояви. Якщо

між батьками і дитиною не закріплюється тісний емоційно позитивний зв'язок, малюк сприймає оточуючий світ насторожено, переважають негативні очікування, що і спричиняє агресивні прояви. Для дитини є значимим все: реагування близьких дорослих на плач дитини з різних причин; відчуженість в щоденному перебуванні в одному просторі; бідність емоційних контактів; часті дріб'язкові покарання за різні «дитячі» видумки; не завжди адекватні можливостям вимоги дорослих тощо. Всі ці на перший погляд дріб'язкові фактори взаємопов'язані і впливають комплексно – вони і стають провідними чинниками агресивних проявів у дітей дошкільного віку [4].

Завдяки фаховій роботі колективу закладу дошкільної освіти, що була спрямована на залучення батьків до спеціально спланованих виховних заходів з активними рольовими функціями, рівень включеності дорослих у процес спілкування зі своїми дітьми та власне його змістовне наповнення істотно виріс. Все частіше вранці дітей стали приводити чоловіки, навіть затримуватись, спостерігаючи за дитиною, проявляти готовність на розмову з педагогом. Помітно загострилась увага батьків до занять з психологом: швидше відгукуються на запрошення відвідати консультацію, намагаються виконувати почуті поради. Щоправда до психолога виникають запитання переважно у мам та бабусь.

Результати дослідження показали, що виділяється частина старших дошкільників, яких приваблює пропонована дорослим діяльність. Вони легко залишають свої справи і охоче слідує запрошенню дорослого. До того ж ці діти відповідно проявляють себе і в сімейному оточенні, і в дитячому садку. Батьки відмічають, що їхня дитина надто рано виділяла заняття разом з дорослим, причому незважаючи на те, що заняття далеко не завжди вбачалось цікавим і зручним, нарівні з улюбленими іграшками. В цьому випадку ціннішим було саме те, що все робилось разом, а вже в процесі пробуджувався інтерес до самої справи, радість співпраці підсилювалась новими вміннями і гордістю участі в дорослій справі (ми з татом.., ми з

мамою це зробили...)). Досвід співпраці з дорослими в родинному колі легко переноситься дітьми на поведінку в умовах дитячого садка: діти демонструють здатність приймати і діяти за правилами життєдіяльності в колективі, орієнтуючись на дорослого. Атмосфера, що панує в родині та стиль внутрісімейних взаємин надихають дитину наслідувати реакцію дорослих по відношенню один до одного: заперечувати та протистояти будь-яким проявам роздратування та агресії, проявляти готовність допомогти, щиро поспівчувати чи порадіти успіхам однолітків.

Додатково можна виокремити старших дошкільників, поведінка яких засвідчує достатній рівень комунікативно-мовленнєвих здібностей. У взаєминах з дорослими і з однолітками такі діти впевнено керуються такими значимими цінностями співжиття, як: привітність, доброзичливість, чесність, справедливість, готовність відгукнутись, виявити співчуття, запропонувати допомогу, які і спонукають до відповідної поведінки, оцінних висловлювань. Такі діти майже не стають учасниками конфліктних ситуацій, різних сутичок, з'ясування стосунків. Вони прагнуть розрядити ситуацію вже на початку непорозуміння, сміливо і справедливо оцінюють перебіг подій при розв'язанні конфлікту з дорослими. Варто зауважити, що здебільшого такі діти тримаються досить відокремлено від основної спільноти однолітків: вибіркові до дружніх стосунків, тягнуться до собі подібних. Проте до самого поняття «дружба» ставляться як до значимого і ціннісного для них особисто, проявляючи при цьому в стосунках достатньо усвідомлено толерантність і емпатію, які досить гармонійно співіснують з почуттями чесності і справедливості. Зрозуміло, що такі старші дошкільники завжди є гордістю групи і своєї родини. Індивідуальні бесіди з дорослими та анкетування стали підтвердженням того, що перед нами батьки з високим рівнем батьківською відповідальності, підтвердженням чого є смислове наповнення, характер, емоційно-мовленнєвий супровід спілкування дорослих з дитиною, повага до індивідуальної своєрідності, що забезпечували в цих родинях виховуючу соціальну атмосферу. Ситуація максимального задоволення базових потреб

дитини в захисті та турботі створила передумови, які сприяли формуванню навичок жити серед людей, а відтак і соціально психологічної зрілості. Почуття довіри, яке зародилось з отриманої батьківської любові і стало базовим для формування у дитини ставлення до інших і світу в цілому і до самого себе.

За результатами спостережень стабільна більшість сімей дотримуються традиційної схеми: батько – фінансовий утримувач сім'ї; мама – навантажена основними сімейними обов'язками і виховною функцією. З дитячим садком дорослі намагаються налагодити тісні взаємини, все більше підтримують вихователя, стимулюючи дитину до активності, самостійності, порядності. А от спілкування з дитиною щодо її потреб, інтересів, бажань, переживань, очікувань тощо – з ініціативи дорослих майже не відбувається. Винятком слугують ситуації так званого конфліктного характеру, коли дитина вередує, виявляє впертість, ображається, вимагає певних дій тощо.

Дорослі не готові до рівноправної взаємодії з дитиною, не вміють надавати дитині повну свободу вибору спільної діяльності і підкорятись запропонованому порядку. Суперечки між батьками та дитиною виникають вже при виборі книжечки на вихідні дні з організованої в дитячому садку бібліотеки, вдома не знаходиться спільної мови при вирішенні питання щодо змісту спільної гри чи іншої спільної діяльності. Дорослі зізнаються, що досить часто спільні справи з дитиною не є радісними для дитини, а відтак і для батьків. Посилення індивідуальної роботи з кожною родиною: вранішні бесіди, обговорення життєвих ситуацій з поясненням мотивів повної поведінки дитини; систематичні домашні завдання на вихідний день для спільної діяльності з дитиною; участь на занятті з психологом; активна участь в житті групи дитсадка і т. ін. поступово змінюють поінформованість батьків змістовим наповненням життєвих інтересів власної дитини, міняють ставлення дорослих до дитини з об'єкта впливу на суб'єкта взаємодії. Проте такі зміни реалізуються досить повільно.

Всім відомо, що дошкільне дитинство – період гри. Батьки ніби і дбають про задоволення дитячої гри: купують іграшки, обладнують місце для гри вдома, задовольняють потребу грати з однолітками тощо.

Цільові спостереження дають підстави стверджувати, що спільна діяльність дорослих і дітей в родинному колі якщо і має місце, то без розвивально-виховного впливу. Особливо це стосується старших дошкільників, увага яких до особистісного спілкування з дорослими підвищена. Тут спільна гра (в сімейному колі) мала би бути дієвим чинником у особистісному зростанні дошкільника.

Спільна гра дорослого і дитини з визначеними правилами дій учасників, які вмотивовані спільним бажанням грати в цю гру є природною соціальною ситуацією взаємодії, де реально діють загальні норми соціальної моралі, соціальні уявлення щодо поведінки людини, яка є і бажаною і обов'язковою. Водночас включається і так звана особистісна моральність, як індивідуалізоване втілення в поведінку дитини цінностей соціальної поведінки. І саме емоційна вмотивованість дитини на спільну гру спонукає до згармонізованості цих двох «типів» моральної поведінки. Знаковими є ситуації, коли дитина в «скрутних» моментах, які несуть загрозу програти, надає перевагу загальнолюдським цінностям, поступаючись особистісним проявам.

Варто додати, що такі сімейні ігри дають можливість зрозуміти і навчитись виробляти здатність зважати на особливості індивідуальних характерних ознак учасників взаємодії: коли грають молодші братик чи сестричка, старенька бабуся, дідусь, який має проблеми зору чи слуху тощо. Дорослі мають нагоду продемонструвати, як має узгоджуватись повага до партнера і дотримання правил гри і як співрадіти переможцю і підтримати того, хто потерпів поразку. Важливим тут є для дорослих уважно відстежити помилкові дії дитини, зрозуміти причину її хибних кроків і обов'язково у спокійній формі індивідуально з дитиною виконати «роботу над помилками». Це має орієнтувати дитину на самовдосконалення, зміцнення самооцінки та

самоствалення. І якщо в родинному колі такі спільні ігрові моменти стануть хорошою традицією, батьки серйозно поставляться до підбору самих ігор, вони створять для дітей найкращу розвивальну ситуацію в якій дитина в природних умовах мимовільно привласнює базові ціннісні орієнтації співжиття: добро, чесність, співчуття, емпатію, толерантність.

Найперше, це момент спільної згоди на гру, де кожен суб'єкт має право голосу; вибір самої гри, коли у кожного є свої уподобання; вибір ведучого (якщо гра того вимагає) тощо. Досвід діалогу рівних суб'єктів (дитина і дорослий) є неоціненною школою для дошкільнят. Часом ці моменти дають важливіший досвід ніж сама гра. Досягнення домовленості шляхом діалогу для майбутніх школярів є надто важливим, адже відомо, що саме нездатність домовлятися чи не найчастіше стає причиною суперечок між однолітками у шкільному житті. І тоді замість домовленостей і порозуміння спалахує незадоволення, роздратування і агресія.

Саме в процесі гри ми разом з дитиною знаходимо рішення для поведінки у тих чи інших обставинах, що у майбутньому допоможе дитині діяти у різних життєвих обставинах відповідно до своїх переконань. Спільна гра допоможе сформувати у дитини навички поведінки, ставлення до людей, манеру спілкування. У так званий період несвідомого навчання дитина вбирає у себе світ, що її оточує, засвоює уроки поведінки дорослого, що поруч. Так згодом, спостерігаючи за грою дітей з однолітками, ми помічаємо як відтворюючи сцени з дорослого життя діти точно повторюють поведінку своїх мам і тата, як хорошу так і погану.

Спільна сімейна гра, де є повне змістове навантаження, чіткі правила співучасті гравців, має неоціненне значення для розвитку важливих характеристик розумової діяльності старшого дошкільника, які мають стати міцним підґрунтям до так званого впевненого старту до шкільного учіння. Мова йде про конкретні якості розуму: гнучкість, варіативність, самостійність, глибину, здатність осмислення так званих неусвідомлених форм мислення, інтуїтивно-практичних.

Все це поступово і виводить дитину за межі конкретного мислення, активізується допитливість, здатність і вміння приймати задачу як інтелектуальну. А це в свою чергу стимулює аналітико-синтетичну діяльність. Все це і є тим розвиваючим ґрунтом, який не дозволить закріпитись інертності розуму шестирічної дитини, її заниженій пізнавальній активності, нездатності контролювати свої дії, млявість, некритичність і поверховість висловлювань. Адже саме ці особливості мисленнєвої діяльності перш за все характеризують так званих неуспішних першокласників.

Спільна з близькими дорослими гра дидактичного спрямування створює особливу атмосферу для дитини, яка спонукає позитивне налаштування, емоційне піднесення, бажання бути достойним гравцем. Дитина активно відновлює в пам'яті вже відомі з досвіду діяльності в дитячому колективі вимоги до успішної діяльності: уважне ставлення до смислу самого завдання та інструкції до виконання, продумування власних дій, орієнтація на партнера і взаємодія з ним. А найголовніше тут те, що мотивація у дитини до спільної з батьками гри найсильніша, а тому і найвища концентрація душевних сил.

В результаті активного включення в процес комунікації з близькими дорослими в старших дошкільнят поступово зароджується здатність емоційно переживати прояви добра, емпатії, справедливості в непов'язаних з дитиною життєвих моментах. Так формується індивідуальна культура цінностей окремої особистості: окремі речі стають значущими та ціннісними для окремої дитини. Отриманий в дошкільному віці досвід людини як свідомого учасника соціального буття для становлення дитини як особистості важко переоцінити. І головним є те, що відбутися це може лише в сімейному товаристві.

Висновки. Отже, головним фактором психічного розвитку з перших кроків життя дитини впродовж дошкільного дитинства є спілкування з близькими дорослими. Специфіка спілкування полягає в адресності впливів

партнера; об'єктом яких є інша людина (запитання, висловлювання, пропонування якогось предмета, погляд, посмішка). Це процес взаємодії, спрямований на узгодження і об'єднання їх енергій з метою досягнення спільного результату. Предметом процесу спілкування є інша людина, партнер, обидва є активними учасниками.

Спілкування є умовою розвитку дитини, могутнім фактором перетворення безпомічного малюка на особистість. Це обумовлено тим, що специфічні види психічної і практичної діяльності («вищі психічні функції» по Л. Виготському) формуються у дитини після народження. Вони ніяк біологічно не фіксовані, не передбачені: не розгортаються з віком, а вибудовуються протягом життя і лише за умови засвоєння їх у спілкуванні з живим носієм досвіду людства, з дорослими людьми.

Важливо підкреслити, що саме в сімейному товаристві, а можливо і лише в ньому, дитина вже в дошкільному віці отримує цей безцінний для становлення її як особистості досвід людини як свідомого учасника соціального буття.

Звідси стає зрозумілим і той факт, що такі базові якості особистості розвиваються суто індивідуально і виявляються в різні вікові відрізки і дуже різною мірою. Водночас важливим є й те, що дошкільний вік є саме тим періодом, коли природньо закладаються перші цеглини основ духовної особистості.

Література

1. Горецька, О. В. Психологічні умови оптимізації спілкування батьків з дітьми дошкільного віку : монографія. Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2011. 168 с.
2. Кулачківська, С.Є., Ладивір С.О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). Київ : Нора-принт, 1996. 108 с.
3. Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посіб. / Т.О. Піроженко, Л.І. Соловйова, І.І. Карабаєва [та ін.]; за ред. Т.О. Піроженко. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 64 с.

4. Прийняття дитиною цінностей : посіб. /Т.О. Піроженко, І.І. Карабаєва, С.О. Ладивір, Л.І. Соловійова [та ін.] / за ред. Т.О. Піроженко. Київ: Видавничий Дім „Слово”, 2018. 240 с.
5. Виховання гуманних почуттів у дітей /С. Ладивір, О. Долинна, В. Котирло, С. Кулачківська, С. Тищенко, Л. Вовчик-Блакитна, Ю. Приходько ; [за наук. ред. Т. Піроженко, С. Ладивір, Ю. Манилюк]. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 168 с.

References

1. Horetska, O. V. (1996). *Psykhologichni umovy optymizatsii spilkuvannia batkiv z ditmy doshkilnoho viku [Psychological conditions for optimizing the communication of parents with preschool children]*. Donetsk : LANDON-XXI. 168 s. [in Ukrainian].
2. Kulachkivska, S.Ye., Ladyvir, S.O. (1996). *Ya – doshkilnyk (vikovi ta individualni aspekty psykhichnoho rozvytku) [I am a preschooler (age and individual aspects of mental development)]*. Kyiv : Nora-prynt. 108 s. [in Ukrainian].
3. Pirozhenko, T.O., Soloviova, L.I., Karabaieva, I.I. et. al. (2017). *Realii vyboru dytynoiu sotsialno znachushchykh tsinnosti [The realities of choose by child of socially important values]*. T.O. Pirozhenko. (Ed.). Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo». 64 s. [in Ukrainian].
4. Pirozhenko, T.O., Karabaeva, I.I., Ladyvir, S.O., Soloviova, L.I. et. al. (2018). *Pryiniattia dytynoiu tsinnosti [Adoption by the child of values]*. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo». 240 s. [in Ukrainian].
5. Ladyvir, S., Dolina, O., Kotricho, V., Kulachkivska, S., Tishchenko, S. et al. (2010). *Vykhovannia humannykh pochuttiv u ditei [The upbringing of humane feelings in children]*. T. Pirozhenko, S. Ladyvir, Yu. Maniluk (Eds.). Ternopil : Mandrivets. 168 s. [in Ukrainian].